

Emîr Mu‘izzî Dîvânı’nda Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle İçin Yazılan Mersiyeler

Gökhan GÖKMEN*

Özet

Büyük Selçuklu Devleti sarayında meliküşşü‘arâ unvanıyla yarım asrı aşkın bir süre bulunan Emîr Mu‘izzî (öl. 518-521/1124-1127), methiye konulu şiir yazma özelliğiyle esas kimliğini kazanmış Büyük Selçuklu tarihi ve kültürü açısından önemli bir edebî şahsiyettir. Sultan Alp Arslan’ın şairi olan babası Burhânî sayesinde çocukluğundan itibaren saray çevresinde yaşayan Mu‘izzî’nin 19.000 beyit civarındaki Dîvânı, bilhassa Selçuklu sultanları ve devlet adamları için yazılmış şiirlerden oluşmaktadır. Bu tarihi şahsiyetler hakkında verilen malumat Büyük Selçuklu tarihi ve edebiyatı açısından ne kadar mühimse, bu şahsiyetlerin vefatlarının ardından onları anmak ihtiyacı; devlet, millet ve din için yaptıklarını ve özelliklerini anlatmak da bir o kadar mühimdir. Bu bağlamda bu çalışma Mu‘izzî’nin, Dîvânı’nda Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle için yazılan bilgi dolu ve tafsilatlı mersiyelerinden özgün örnekler sunmaktadır. Çalışma şair divanlarının da tarihe kaynaklık edecek bilgiler taşıdığını, hatta bazı manzumelerin özellikle kaside ve mersiyelerin döneme tanıklık edecek birinci elden bilgiler taşıdığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mu‘izzî, Büyük Selçuklu Devleti, Melikşâh, Nizâmülmülk, Mersiye.

Elegies Written for Sultan Malekshâh, Nizâm al-Mulk, Fahr al-Mulk, Terken Khâtun (Lady Terken), Mucîr al-Davla in Amîr Mo‘ezzî’s Dîwân

Abstract

Amîr Mo‘ezzî (518-521/1124-1127), who was on duty with the title as maliku’s-shu‘arâ in the Great Seljuk Palace for more than half a century is a poet of the Great Seljuk Empire creating his essential identity with his features of writing praise in terms of the history and culture of the Great Seljuk Empire. Thanks to his father, Burhânî, who was Sultan Alp Arslan’s poet, Mo‘ezzî lived around the palace and has a dîwân with 19.000 verses especially consisting of poems written for Seljuk sultans and statesmen since his childhood. The information about these historical characters is important not only in the aspect of the history and literature of the Great Seljuk Empire but also for introducing who they

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, gkhgkm@gmail.com

are and what they did for the government, the nation and the religion in the need of memorializing them after their death. In this context, this study presents unique samples from the detailed and informative elegies written for Sultan Malekshāh, Nizām al-mulk, Fahr al-mulk, Terken Khātun (Lady Terken), Mucīr al-davla in Mo'ezzi's Dīwān. This study reveals that poets' Dīwāns involve the information which will be resource for the history and even some poems, odes and elegies carry the information which will be witness to an age at first hand.

Keywords: *Mo'ezzi, Great Seljuk Empire, Malekshāh, Nizām al-mulk, Elegy.*

Giriş

Büyük Selçuklu Devleti sarayında meliküşşü'arâ unvanıyla yarım asrı aşkın bir süre bulunan Emîr Mu'izzî (öl. 518-521/1124-1127), methiye konulu şiir yazma özelliğiyle esas kimliğini kazanmış Büyük Selçuklu tarihi ve kültürü açısından önemli bir şahsiyettir. Sultan Alp Arslan'ın şairi olan babası Burhânî sayesinde çocukluğundan itibaren saray çevresinde yaşayan Mu'izzî'nin 19.000 beyit civarındaki *Dîvân*'ı, özellikle Selçuklu sultanları ve devlet adamları için yazılmış şiirlerden oluşmaktadır. Bu tarihî şahsiyetler hakkında verilen malumat Büyük Selçuklu tarihi ve edebiyatı açısından ne kadar mühimse, bu şahsiyetlerin vefatlarının ardından onları anmak ihtiyacı; devlet, millet ve din için yaptıklarını ve özelliklerini anlatmak da bir o kadar mühimdir.

Dîvân'da, 6'sı müstakil olmak üzere 7 mersiye söyleyen Mu'izzî'nin mersiyeleri arasında en az beyit sayısına sahip olan mersiyenin 21 beyti vardır. En çok beyit sayısı olan mersiyede ise 45 beyit bulunmaktadır. *Mu'izzî Dîvânî*'ndeki mersiyelerin toplam beyit sayısı ise 243'tür.

Selçuklu döneminin sultanları, vezirleri, emirleri, devlet adamları ve birçok tarihî hâdisesi büyük kısmı itibarıyla bir Selçuklu tarihi olan *Emîr Mu'izzî Dîvânî*'nda ayrıntısıyla yer almaktadır. Mu'izzî'nin *Dîvân*'da beyan ettiği hususlardan biri de Sultan Melikşâh'ın, vezir Fahrülmülk'ün, Sultan Sencer ve Sultan Muhammed'in anneleri Tâceddîn Hâtun'un, Sultan Sencer'in veziri Mucîrüddevle-yi Erdistânî'nin oğlunun vefatına ve Nizâmülmülk'ün şehit edilmesine dair yazılan mersiyelerdir. Mu'izzî'nin, *Dîvân*'da Sultan Melikşâh'ın, Fahrülmülk'ün, Terken Hâtun'un, Mucîrüddevle-yi Erdistânî'nin ve Nizâmülmülk'ün vefatları üzerine kaleme aldığı mersiyelerinde, bu önemli şahsiyetlerin sahip olduğu vasıfları ve özellikleriyle devlet kademesinde ne kadar önemli ve etkili olduğu anlatılmaktadır. Bu mersiyeler, çeşitli yönleriyle bir bakıma bu şahsiyetlere övgüler de taşımaktadır. Büyük Selçuklu Devletinin önemli şahsiyetleri adına müstakil olarak söylenen bu mersiyeler, Mu'izzî tarafından *Dîvân*'da bazen Selçuklu sultanlarının ve vezirlerinin başarılarını, üstünlüklerini, adaletlerini, cömertliklerini ve dindarlıklarını ifade etmek için kaleme alınmıştır. Çünkü Mu'izzî'nin mersiyelerinde bu şahsiyetlerin vefatları dile getirilirken, aynı zamanda onların hayatlarının önemli aşamaları, iyilikleri ile yaptıkları anılmakta ve çeşitli konulardaki meziyetleri de dile getirilmektedir. Özellikle elli yılı aşkın bir süre saray şairliği yapan, sultanların ve devlet büyüklerinin oluşturduğu saraydaki edebî çevreye dâhil olan şairlerden biri konumunda bulunan Mu'izzî tarafından yazılan bu mersiyeler, bu bakımlardan büyük önem taşımaktadır.

Mu'izzî'nin *Dîvân*'da kaleme aldığı mersiyeler Sultan Melikşâh'ın, vezir Fahrülmülk'ün, Mucîrüddevle-yi Erdistânî'nin oğlunun, Sultan Sencer ve Sultan Muhammed'in anneleri Tâceddîn Hâtun'un vefatı ile vezir Nizâmülmülk'ün şehit edilmesi üzerine yazılanlardan ibarettir.

Bu şahsiyetlere dair kaleme alınan mersiyelerdeki bilgiler, Mu'izzî tarafından

bizzat ifade edilir. Bu şiirlerin, devrin genel karakteristik özelliklerini yansıttığına dair hiçbir şüphe yoktur. Mu‘izzî, bütün bunları sadece saray şairliği yönüyle değil, o dönemin bizzat tanığı ve şahidi olarak beyan etmektedir.

Mu‘izzî dışında mersiye yazan diğer Büyük Selçuklu Devleti şairleri ise Sultan Sencer adına mersiye yazan Edîb Sâbîr ile Seyyid Hasan-i Gaznevî; Mes‘ud Sa‘d-i Selmân, Ezrâkî, Nâsır-i Hüsrev ve Enverî; Mâh Melek Hâtun’a dair mersiye yazan şair ‘Am‘ak-i Buhârî’dir.

Emîr Mu‘izzî’nin *Dîvân*’da söylediği mersiyeler birçok bakımdan anlam yüklüdür. Bu mersiyeler içinde Sultan Melikşâh ve Nizâmülmülk mersiyeleri, özel bir yer tutar. Bu mersiyeler aynı zamanda o dönemin siyasi, tarihî, sosyal ve kültürel özelliklerini de yansıtmaktadır. Esasen, bu şiirlerin *Dîvân*’da Selçuklu sultanlarına ve devlet adamlarına izafe edilmiş olması dahi konumuz açısından başlı başına önem taşımaktadır. Böylece Mu‘izzî’nin yazdığı ve anlattığı her şiir, önemli konuları ihtiva ettiği için de tarih olmuştur. Zaten söylediği her şiirin neredeyse tarih olması, çok mühim malumat içermesi ve Büyük Selçuklu sultanları ile devlet adamlarının vefatlarına dair söylediği mersiyelerin de çok değerli bilgiler vermesi, Mu‘izzî’nin ve *Dîvânı*’nın önemini ziyadesiyle göstermektedir.

Mezkûr mersiyelerden örnekler ise şöyledir:

Mu‘izzî, Sultan Melikşâh ve vezir Nizâmülmülk’ün vefatı üzerine kaleme aldığı “Sultan Melikşâh ve Vezir Nizâmülmülk’e Mersiye” başlıklı bir şiirinde Şevval ayında Sultanın vefatıyla devletin değersiz olduğu, milletin işinin güçleştiği ve yüz binlerce insanın ciğerine ateş düştüğü, yerden göğe kadar her yeri feryat figan kapladığı, zorluğun doğudan batıya kadar uzandığı, vezir Nizâmülmülk’ün şehit edilişinden bir ay sonra Sultan Melikşâh’ın vefat ettiği; bu ölümlerin kimsenin aklında, düşüncesinde olmadığı, Sultanın ve vezirin, güç ve azametleriyle birlikte ansızın vefat ettiği; Sultan Melikşâh’ın, Ceyhun’da babasını (Alp Arslan) kaybettiği ve Dicle’de kendisinin vefat ettiği, adaletinin her geçen gün çoğalıp ölüm acısının her gün arttığı, onun varlığıyla ülkede emniyetin olduğu, vefatıyla emniyetin de bittiği ve yıllarca zaferler kazanıp hezimet yaşattığı ama hezimetin bu defa ona düştüğü ifadelerine yer vermektedir:

شغل دولت بی خطر شد کار ملت با خطر
تا تهی شد دولت و ملت ز شاه دادگر
مشکل است اندازه این حادثه در شرق و غرب
هائل است آوازه این واقعه در بحر و بر
مردمان گفتند شوریده ست شوال ای عجب
بود ازین معنی دل معنی شناسان را خبر
سیر این معنی کنون معلوم شد از مرگ شاه
ملک و دولت در مه شوال شد زیر و زبر

رفت در یک مه به فردوس برین دستور پیر
شاه برنا از پی او رفت در ماهی دگر
شد جهان پر شور و شر از رفتن دستور و شاه
کس نداند تا کجا خواهد رسید این شور و شر
این بلاها هیچ زیرک را نبد اندر ضمیر
وین حوادث هیچ دانا را نبد اندر فکر
ای دریغا این چنین شاه و وزیرى این چنین
چون برفتند از جهان ناگاه با آن زیب و فر
شد به جیحون امر و نهی ارسلان سلطان هبا
شد به دجله نفی و اثبات ملک سلطان هدر
دهر پر تَنبَل به جیحون با پدر شد قهرورز
چرخ پر دستان به دجله با پسر شد کینه ور
از وفات هر دو خسرو بر کنار هر دو آب
صد هزاران خلق را آتش فکند اندر جگر
موج زد دریای غم تا شاه دریا دل بمرد
هست زیر موجش از انطاکیه تا کاشغر
آنچه و هنی بود کز کیوان به ایوانش رسید
تا ز ایوانش به کیوان شد خروش نوحه گر
بود عدلش بیشتر هر روز با ما لاجرم
هست شور مرگ او هر روز با ما بیشتر
مملکت را ایمنی از مُلک او پیوسته بود
ایمنی آمد به سر چون عمر او آمد به سر
در سقر دود و شرر باشد بلی و اینک شدست
دیده ها از مرگ او پر دود و دلها پر شرر
از جهان امسال داد او را هزیمت روزگار
این هزیمت چون فتاد او را پس از چندین ظفر¹

1 Mu'izzî, Dîvân-i Emîr Mu'izzî, tsh. 'Abbâs İkbâl Âştiyânî, Tahran, 1389/2010, İntişârât-i Esâtîr, s. 405.

Âdil şâhtan devlet ve millet yoksun olunca, devlet değersiz oldu ve milletin işi zorlaştı.

Bu olayın zorluk boyutu doğuda ve batıda zordur. Bu olayın duyulması denizde ve karada korkunçtur.

Halk dedi ki: Şevvâl ayı delirmiş, bu nasıl olur? Bunun anlamından mana sahipleri haberdardır.

Şimdi bunun anlamı/sırrı şâhın ölümüyle anlaşıldı. Saltanat ve devlet, Şevval ayında alt üst oldu.

O pîr vezir, bir ayda cennet-i âlâya gitti. Genç şâh da onun peşinden bir ay sonra gitti.

Cihan, vezir ve şâhın gidişiyle yandı (perişan oldu). Bu perişanlık nereye ulaşacak kimse bilemez.

Bu belalar (ölümler) hiçbir akıllının yüreğinde içinde değildir. Bu olaylar hiçbir bilginin düşüncesinde değildi.

Ne yazık ki böyle bir şâh ve vezir, cihandan güç ve azametleriyle birlikte ansızın gittiler.

Sultan Alp Arslan'ın Ceyhun'a sözü geçmedi (Ceyhun'da vefat etti). Melik sultanın (Sultan Melikşâh) canı, Dicle'de hebâ oldu (Dicle'de vefat etti).

Hilekâr felek, Ceyhun'da babasını (Alp Arslan) aldı. Dicle'de de oğlunu (Melikşâh) aldı.

Her iki hüsrevin ölümü Ceyhun ve Dicle'nin kenarında olmasından dolayı yüz binlerce insanın ciğerine ateş düşürdü.

Gam denizi dalgalandı ve deniz yürekli şâh öldü. Onun dalgası Antakya'dan Kâşgar'a kadar dalgasının altında kaldı.

Bu nasıl bir füturdur ki Zuhâl'dan tahtına ulaştı. Yerden/tahttan Zuhâl'a kadar feryat figan yükseldi.

Hiç şüphe yok ki adaleti her gün bizimle çoğaldı. Ölüm acısı her gün bizimle arttı.

Emniyet memlekette onun varlığından daim idi. Onun ömrü bittiğinde emniyet de bitti.

Cehennemde duman ve ateş olur evet, şimdiyse gözler onun ölümüyle duman dolu ve gönüller ateş doludur.

Felek, bu yıl onu dünyada hezimete uğrattı. Bu hezimet bunca zaferden sonra ona düştü.

Sultan Melikşâh'ın ve vezir Nizâmülmülk'ün vefatları yukarıdaki beyitlerde de görüldüğü gibi saltanatı alt üst edip milleti perişan etmiştir. Hem devlet hem de halk üzerinde büyük katkıları olan bu iki devlet adamının Büyük Selçuklu Devletindeki yerinin ve değerinin ne kadar mühim olduğunu, sadece bu mersiye bile açıkça gözler önüne sermektedir.

Ayrıca bu hususta Rızâzâde Şafak şunları dile getirmektedir: “Mu'izzî'nin, Melikşâh ve Nizâmülmülk'ün bir yıl içinde öldüğünü anlattığı, yani onların vefatı üzerine söylediği Melikşâh ve veziri Nizâmülmülk mersiyeleri, Farsça mersiye türündeki şiirler arasında ilk sırada gelmektedir.”² Muhammed Rızâ Kanberî de Sultan Melikşâh ve veziri Nizâmülmülk mersiyelerinde anlatılan bilgilerden yola çıkarak, “Her ikisi de bir yıl içinde vefat etmiştir ve (onların ölümü üzerine söylenen) mersiye, Farsça mersiye türündeki şiirler arasında birinci sırada yer almaktadır”³ şeklinde beyanda bulunmuştur.

Mu'izzî, vezir Nizâmülmülk'ün şehit edilmesini anlattığı diğer şiirlerinde Nizâmülmülk'ün vefatıyla feleğin kötülükten başka bir işinin olmadığına dair sitem etmekte; bir cahil tarafından şehit edildiğini söylemekte; mazlumların sıkıntısını gideren Nizâmülmülk'ün vefatıyla devletin ve saltanatın zayıfladığından, şehit edilışıyle kendisiyle beraber yaptıklarının, cömertliğinin ve mutluluğun ortadan kalktığından bahsetmektedir. Ayrıca Mu'izzî, Nizâmülmülk gibi bir âlim ve ilim adamı olmadan dinin ve devletin eksik kalacağını, ümmetin gücünü yitireceğini, Bağdat yolunda Nizâmülmülk'ü tuzağa düşürdüklerini; vefat ettiği zamanın Ramazan ayı olduğunu ve ömrünü de namaz ve oruçla geçirdiğini; kaleminin kılıç gibi olduğunu, hayattayken hâs ve âvâmın huzurlu olduğunu, vefatıyla da işlerinin zorlaştığını, ölümüyle beraber ilmin de öldüğünü, dünyaya nizamı getirdiğini ve yaptıklarıyla mahşere kadar Nizâmülmülk'e şükredileceğini ayrıntısıyla beyan etmektedir:

2 Sâdık Rızâzâde Şafak, *Târîh-i edebiyât-i Îrân*, Çâphâne-i Dâniş, 1. bsk., Tahran, 1321/1942, s. 172-173.

3 Mu'izzî, Muhammed Rızâ Kanberî, *Kulliyât-i Dîvân-i Emir Mu'izzî-i Nişâbüri*, önsöz, tashih ve açıklamalar Muhammed Rızâ Kanberî, İntişârât-i Zevvâr, Tahran, 1393/2014, s. heştâd u şeş.

الا ای گردش گردون دوار
ندانی جز بدی کردن دگر کار
به دست جاهلی جان گرامیش
ربودی از تن پاک اینت غدار
نه تو رفتی که قدرت رفت و دولت
نه تو مُردی که رایت مرد و آثار
تو بودی رازق رزق زمانه
دروغ تنگدستان را خریدار
تو را دانم نگشت آن کاو تو را گشت
که رزق مردمان را گشت ناچار
در روزی بیست و راه شادی
سر دولت برید و دست مقدار⁴

Ey çarkı felek! Sen kötülük yapmaktan başka bir iş bilmez misin?

Bir cahilin eliyle, onun değerli canını, temiz bedenden haince çaldın.

Sen gitmedin sadece, kudret ve devlet de gitti. Sen ölmedin sadece, sancak ve etkilerin (yaptıkların) de öldü.

Zamanın rızık veren râzıkı sendin. Mazlumların derdini alan da sendin.

Seni şehit edenin, seni değil; çaresiz (kalmış) halkın rızıkını öldürdüğünü/yok ettiğini biliyorum.

Rızık kapısını ve mutluluk yolunu kapadı. Devletin başını ve cömertlik elini kesti.

⁴ Mu'izzî, Dîvân, s. 407.

کی توان گفتن که شد ملک شهنشه بی نظام
کی توان گفتن که شد دین پیمبر بی قوام
عالمی در یک زمان معدوم شد در یک مکان
امتی در یک نفس مدروس شد در یک مقام
در ره بغداد صیاد اجل دامی نهاد
بس شگرف و محتشم صیدی در افتادش به دام
آن که بودی روزگارش با صیام و با صلوت
روزگارش منقطع شد در صلوت و در صیام
آن که بودی چون حسام اندر بنان او قلم
خون همی گرید قلم در فرقت او چون حُسام
در حیاتش جان خاص و عام سخت آسوده بود
در وفاتش سخت شوریدست شغل خاص و عام
ای وزیر شاه عالم بردی از عالم علم
وی قوام دین شدی در پرده تا روز قیام
ای به امر و نهی کرده بر سر گیتی فسار
کرد عزرائیل ناگه بر سر عمرت لگام
گر نبود اندازه عمرت مدام اندر جهان
شکر آثار تو خواهد بود تا محشر مدام⁵

Şehinşâhun devleti, Nizâmsız kaldı diye nasıl söylenir? Peygamberin dini, Kıvâmsız kaldı diye nasıl söylenir?

Bir bilgin, ilim adamı bir yerde ve bir zamanda mahvoldu yok oldu. Ümmet bir nefeste bir makamda yok oldu.

Bağdat yolunda ecel avcısı bir tuzak kurdu, çok şaşkırtıcı, azametli ve benzersiz bir av tuzağına düştü.

Günlerini oruç ve namazla geçiren o (vezirin) günleri (ömrü), namaz ve oruçla bitti.

⁵ Mu'izzî, Dîvân, s. 476.

Parmaklarında kalemin, kılıç gibi olduğu o vezirin yokluğunda kalem, kılıç gibi kan ağlar.

O hayattayken, hâs ve âvâmın canı çok huzurluydu. Onun ölümüyle hâs ve avamın işi çok zorlaştı.

Ey âlem şâhının veziri! Dünyadan ilmi götürdün (yani ölümüyle ilim de öldü). Ey dinin temeli (yücesi)! Mahşer gününe kadar perdede (sır) oldun.

Dünyanın başına yuları emr u nehy ile taktın. Azrâîl de birden senin ömrünün başına taktı dizgini.

Cihanda ömür uzunluğun sonsuz olmasa da senin yaptığın işlere şükür, mahşere kadar devam edecek.

Mu‘izzî’nin yukarıdaki beyitler ışığında mersiyelerinin özelliklerinden biri de kendi duygularının yanı sıra toplumun duygularını da dile getirmesidir.

Mu‘izzî, hem Fahrülmülk’e mersiye söylediği hem de oğlu Kıvâmülmülk Muhammed’in vezirliğini övdüğü şiirinde Fahrülmülk’ün, payitahttan babası Nizâmülmülk gibi cennete intikal ettiğini; babasının Muharrem ayında, kendisinin Safer ayında Allah’ın huzurunda kıyamet gününde şikâyet edip şükrettiğini dile getirmektedir. Ayrıca yaptıklarıyla babasının ve peygamberin ruhunu şâd ettiğini, nâmının insanlığın hayrı ve Arapların kıvancı olduğunu ve Acem’e güzellik kattığını; ayrıca babası ve dedesi gibi bütün işleri hakkaniyetle yaptığını, babasının yokluğunun ciğerleri dağladığını ve oğlunun bu yaraları sarmak için saltanata babasının makamına oturup millete babasının gözüyle baktığını ifade etmektedir:

گر ز حضرت به سوی خلد برین رفت پدر
گشت چون خلد برین حضرت از اقبال پسر
ور به غرب اندر یک باره نهان شد خورشید
از سوی شرق پدید آمد تابنده قمر
جامه تعزیت افکند در آن ماه قضا
مژده تهنیت آورد در این ماه قدر
پیش یزدان به قیامت گله و شکر کند
پدر از ماه محرم پسر از ماه صفر
بودنی بود و قلم رفت و چنان خواست خدا
که ستاند ز یکی مُلک و سپارد به دگر
از پسر هست به عقبی پدر افروخته جان
وز پدر هست به دنیا پسر افراخته سر
نام پیغمبر و جاه پدر امروز تو راست
وز تو شادست روان پدر و پیغمبر
بود هم نام تو خیر بشر و فخر عرب
تویی امروز جمال عجم و زین بشر
صدر فخری و نظامی به تو میراث رسید
چیست در عالم از این خوب تر و زیباتر
پدر و جد تو کردند همه کار به حق
مُلک مشرق حق داد به دست حق ور
مرهمی نه ز کرم بر جگر خلق جهان
که شدستند ز داغ پدرت خسته جگر
اندرین ملک به جای پدر خویش نشین
واندرین قوم به چشم پدر خویش نگر⁶

6 Mu'izzî, Dîvân, s. 410-411.

Babası (Nizâmülmülk) vezirlikten cennet-i âlâya intikal edince, vezirlik makamı, vezir oğlunun (Fahrülmülk) bahtı ve ikbaliyle cennet-i âlâ gibi oldu.

Güneş batıda birden saklandı (baba), doğudan parlak ay ortaya çıktı (oğlu).

Kaza, o ayda taziye elbisesini attı; kader, bu ayda tebrik müjdesini getirdi.

Allah'ın huzurunda kıyamet gününde şikâyet ve şükür eder, baba Muharrem ayından oğul da Sefer ayından.

Olmalıydı, kalem gitti ve saltanatı birinden alıp diğerine teslim eden Allah böyle istedi.

Babasının gönlünün mutluluğu, ahirette oğlu sayesinde. Dünyada oğlunun başının kıvançlı olması da babası sayesinde.

Peygamberin adı ve babanın makamı bugün senindir. Babanın ve peygamberin ruhları seninle şâddir.

Senin adın hem insanlığın hayrı hem de Arapların kıvancıdır. Bugün Acem'in güzelliği ve insanlığın süsü sensin.

Fahri ve nizam vezirliği sana miras kaldı. Âlemde bundan daha güzel ve hoş olan nedir?

Baban ve deden, bütün işleri hakkaniyetle yaptılar. Allah doğu mülkünü hak sahibine verdi.

Cihan halkının ciğerine cömertlikten bir merhem sür. Çünkü babanın yokluğu/acısı ciğerleri dağladı.

Bu saltanata babanın makamına/yerine otur. Bu millete babanın gözüyle bak.

Fahrülmülk'e mersiye söylediği başka bir şiirinde Mu'izzî, Fahrülmülk'ün vefatıyla ilgili olarak onun şehit olduğunu, ordunun çaresiz kaldığını; vefatını Aşure günü Hz. Hüseyin'in şehit edilmesine benzettiğini mübalağalı bir şekilde belirtmekte; vezir Fahrülmülk'ü, doğunun şâhının babası olarak gördüğünü ve yokluğunun orduyu etkilediğini açıklamaktadır:

ای شهید بن شهید از درد تو ناچیز شد
بی نهایت امتی از شهریار و لشکری
یا به حاجت با نماز و روزه پیش ایزدی
یا به خدمت پیش تخت شاه مشرق سنجری
روز عاشورا به زاری کشته گشتی چون حسین
زان سعادت با حسین اندر شهادت همسری
شاه مشرق را پدر بودی کجا رفتی کنون
کز پسر گشتی جدا وز لشکرش گشتی بری⁷

Ey şehit oğlu şehit! Senin derdinden şehriyar ve ordudan oluşan sayısız bir ümmet değersiz oldu.

Ya bir istekle namaz ve oruç ile Allah'ın yanındasın, ya da doğunun padişahı Sencer'in yanında hizmettesin.

Aşure günü Hz. Hüseyin gibi acıyla şehit edildin. Bu mutluluktan dolayı şهادette Hüseyin'le aynısın.

Doğunun şâhının babasıydın, oğlundan ayrıldın ve orduyu bırakarak nereye gittin şimdi?

Bir diğer Fahrülmülk mersiyesinde Mu'izzî, Fahrülmülk'ün din ve devleti yücelttiğinden, vezirlik makamını değerli kıldığından, vezirlikte babası Nizâmülmülk'ün ve Fahrülmülk'ün eşsiz olduğundan bahsetmektedir. Devât, kâğıt ve kamış kalemlerle vezirlik makamını elde ettiğini; babasının lakabının Muzaffer, oğlunun lakabının ise Ebu'l-Muzaffer olduğunu söylemektedir:

⁷ Mu'izzî, Dîvân, s. 737-738.

وزیر زاده وزیری که قیمت افزود است
گهر بدو چو زر سرخ یا چو عقد گهر
نیود تا که جهان است و هم نخواهد بود
چنو و چون پدر او یکی وزیر دگر
سه چیز از او گه توفیق یافتند سه چیز
دوات حشمت و کاغذ جمال و کلک خطر
پس از گذشتن الب ارسلان همی گفتند
معزّ دین پسر است و نظام ملک پدر
اگر معزّ و نظام از جهان گسسته شدند
مظفر است پدر بوالمظفر است پسر⁸

Vezir oğlu vezir ki vezirliğin değerini artırmıştır. Gevherin eski altına ya da mücevher gerdanlığa değer verdiği gibi.

Onun gibi ve babası (Nizâmülmülk) gibi başka bir vezir daha olmadı, olmayacak. Cihan var oldukça da gelmeyecek.

Üç şey ondan ferman ve hüküm aldı, o üç şey devât haşmeti, kağıthüsni ve kalem şeref ve makamı.

Alp Arslan öldükten sonra diyorlardı ki Mu'izzeddîn (dini yücelten), oğludur; Nizâmülmülk (mülkün nizâmı) de babasıdır. (Alp Arslan'ın ölümünden sonra hep şöyle dediler: evlat dini yüceltti, baba devletin nizâmı oldu.)

Eğer Mu'izz (Fahrülmülk) ve Nizâm (Nizâmülmülk) dünyadan ayrıldılarsa, babası Muzaffer, oğlu Ebu'l-Muzaffer'dir.

Emîr Mu'izzî'nin beyanlarından anlaşıldığı üzere Selçuklu hâkimiyetinin ve gücünün artmasında, devlet yönetiminin gelişip saltanatın yücelmesinde şüphesiz en önemli rolü olan Nizâmülmülk'ün şehit edilmesi, Büyük Selçuklu Devleti'ni uzun süre derinden etkilemiş ve nizam içinde yaşattığı devlete büyük zararlar vermiştir. Mu'izzî, deneyimli vezirin varlığının Büyük Selçuklu Devleti için ne kadar önemli olduğunu bizlere göstermektedir.

⁸ Mu'izzî, *Dîvân*, s. 243-245.

Mu'izzî ayrıca Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk'e sadece vezirlik makamının değil, cömertliğin, adaletin, din ve devlet düzeninin, gelenek ve göreneklerin de babası tarafından oğluna öğretildiğini ve yadigâr kaldığını kastetmektedir, böylece Fahrülmülk'ün vefatının da Selçuklu Devleti için ehemmiyeti aşıkârdır.

Bunların yanı sıra Mu'izzî, *Dîvân*'da Terken Hâtun'un vefatı hakkında toplamda 34 beyit olmak üzere müstakil 1 mersiye söylemiştir.⁹ Bu mersiye aynı zamanda Terken Hâtun'a övgü de içermektedir. Ancak burada mevzubahis gereği Mu'izzî'nin sadece mersiye ile ilgili söylediği önemli beyitlerinden örnekler verilecektir.

Mu'izzî, Sultan Sencer ve Sultan Muhammed'in anneleri Terken (Tâceddîn) Hâtun'a yazdığı mersiyede ise Terken Hâtun'un vefatına, onun vefatıyla devlet bahçesinde kuruyan gülün, oğullarıyla yeniden tomurcuklanmasına ve iffetli oluşuna vurgu yapmakta ve kıyamete kadar Sultan Sencer'e şefaatçi olmasını temenni etmektedir:

اگر به زیر زمین رفت مام شاه جهان
به کام شاه جهان باد ملک روی زمین
ز باغ دولت اگر خشک شد شکفته گلی
شکفته باد گل دولت معزالدین
مباد نیز در این دوده دیده ای گریان
مباد نیز در این خاندان دلی غمگین
عقیفه ای که ز دنیا به سوی عقبی رفت
شفیع شاه جهان باد تا به یوم الدین¹⁰

Cihan şâhının annesi toprağın altına girdiyse; cihan şâhının muradı, yeryüzünün saltanatı olsun.

Devlet bağında gonca gül eğer kuruduysa, Mu'izzeddîn'in devletinin gülü tomurcuklansın.

Bu soyda ağlayan göz olmasın. Bu hânedanda gamlı gönül olmasın.

9 Terken Hâtun hakkında daha detaylı bilgi için bk. Gökhan Gökmen, "Emîr Mu'izzî Dîvânî'nda Terken Hâtun", *Doğu Araştırmaları Dergisi*, sayı 18, 2018, s. 17-44.

10 Mu'izzî, *Dîvân*, s. 493.

(Bu dünyadan ahirete göçen iffetli bir kadın, mahşere kadar cihan şâhının şefaatchisi olsun.

Terken Hâtun'a en çok methiye söyleyen şairlerden biri konumunda olan Emîr Mu'izzî, *Dîvânı*'nda, bir devlet siması olarak Terken Hâtun'un oğulları Sultan Muhammed Tapar ile Sultan Sencer'in Selçuklu hâkimiyet ve gücünün artmasında önemli bir rolü olduğuna yer vermiştir. Bu özellikleriyle ve yukarıdaki beyitler ışığında Terken Hâtun'un idari ve dinî konularda Türk devletine, kültürüne ve İslam'a ne kadar ve nasıl katkı sağladığı da Mu'izzî tarafından dile getirilmiştir.

Mu'izzî, Sultan Sencer'in veziri olan Mucîrüddevle-i Erdistânî'nin oğlunun ölümü hakkında kaleme aldığı mersiyesinde ise Mucîrüddevle'nin, Merv topraklarında vefat ettiğini; cesur yiğit bir süvariye, bu defa ecele doğru süvarilik yaptığını, Zülfikâr gibi olan kaleminin bu kez kanlı ağladığını; cennet hurilerinin ona kavuşmayı beklediğini ve vefatıyla baharda kuşların inlediğini söylemektedir:

از شگفتیها یکی این است کاندر خاک مرو
روی پنهان کرد فرزند وزیر شهریار
داد پیغامی ملک سلطان مجیرالدوله را
بر زبان باد نوروز از بهشت کردگار
تا به مردی در سواری کرد در میدان فضل
شد به میدان اجل بر مرکب تازی سوار
وان که گفتی ذوالفقارستی قلم در دست او
در دریغش خون همی گرید قلم چون ذوالفقار
گر همی نازند حوران بهشت از وصل او
در بهار از هجر او مرغان همی نالند زار¹¹

Şaşkınlıkların biri şudur: Merv topraklarında, şehriyarın vezirinin oğlu saklandı.

Melik Sultan Mucîrüddevle'ye, Allah'ın cennetinden Nevruz rüzgârının diline bir mesaj verdi.

¹¹ Mu'izzî, *Dîvânı*, s. 364-365.

Cömertlik meydanında süvariye yiğit olan kimse, ecel meydanında dörtnala koşan ata süvari oldu.

Sanki kalem onun elinde bir Zülfikar gibidir, onun yokluğunda kalem Zülfikar gibi kan ağlar.

Eğer onun vuslatından cennet hurileri gurur duyuyorsa, baharda onun hicrinden kuşlar inler.

Sonuç

Sonuç olarak siyaset ve yönetimle iç içe olan Türk asıllı Farsça şiir söylemiş Büyük Selçuklu Devletinin en etkili ve en önemli saray şairlerinden biri olan Emîr Mu'izzî, *Dîvân*'ında, Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle adına yazılan mersiyelerinden örnekler sunmuştur. Aynı zamanda bu mersiyeler bu tarihî şahsiyetlerin tanınmasına, hünerine, vasıflarına, özelliklerine ve vefatlarına dair birçok bilgiyi de birlikte beyan etmektedir. Bu mersiyelerin hem edebiyat tarihi hem de siyasi tarih açısından İslam ve Türk dünyası için önemi aşikârdır. Mu'izzî'nin de *Dîvân*'ında bu hususa yer vermesi çok açıklayıcı ve anlamlı görünmektedir. Bu şahsiyetlerin, zikredilen vasıflarıyla sultan, örnek bir anne ve vezir olarak hem devlet kademesinde hem de Türk-İslâm tarihinde ne kadar önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Aktardığımız beyitler doğrultusunda yapılan açıklamalarla devlet kademesindeki gayretleri, yaptıkları ve tedbirleri yanında dinî konularda da Türk devletine, soyuna, kültürüne ve İslâmiyet'e nasıl yararlı oldukları Emîr Mu'izzî tarafından dile getirilmiştir. *Dîvân*'da Büyük Selçuklu Devleti saray şairi Emîr Mu'izzî'nin, mersiyelerinde beyan ettiği birtakım tarihî tespitler ve bilhassa o döneme tanıklık ederek aktardığı görüşleri, Türk kültürü için ayrı bir değer ve özel bir anlam ifade etmektedir.

Kaynakça

- Âştiyânî, ‘Abbâs İkbâl, *Vezâret der ‘ahd-i selâtîn-i buzurg-i Selcûkî*, Tahran, 1338/1959.
- Ebîverdi, Enverî, *Dîvân*, Sa‘îd Nefîsî, C I, İntişârât-i Pîrûz, Tahran, 1337/1958.
- Gökmen, Gökhan, “Emîr Mu‘izzî Dîvânı’nda Terken Hâtun”, *Doğu Araştırmaları Dergisi*, sayı 18, 2018, s. 17-44.
- Gökmen, Gökhan, *Mu‘izzî’nin Şiir Dünyası*, (Kırıkkale-Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale, 2018.
- Karaismailoğlu, Adnan, *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, C III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 6. bs., Ankara, 2016.
- Mu‘izzî, *Kulliyât-i Dîvân*, mukaddime ve tsh. Nâsır-ı Heyyirî, Neşr-i Merzbân, Tahran, 1362/1984.
- Mu‘izzî, *Kulliyât-i Dîvân-i Emîr Mu‘izzî-i Nişâbûrî*, önsöz, tashih ve açıklamalar Muhammed Rızâ Kanberî, İntişârât-i Zevvâr, Tahran, 1393/2014.
- Mu‘izzî, *Dîvân-i Emîr Mu‘izzî*, tsh. ‘Abbâs İkbâl Âştiyânî, İntişârât-i Esâtîr, Tahran, 1389/2010.
- Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. Muhammed Şerif Çavdaroğlu, İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü Yayınları -1, Sermet Matbaası.
- Özgüdenli, Osman G., “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C 1, sayı 2, Sonbahar 2014.
- Sâbir, Edîb, *Kulliyât-i Dîvân*, tsh. Muhammed ‘Alî Nâsîh, Neşr-i Muessese-i Matbû‘âtî-i ‘İlmî, Tahran, 1343/1964.
- Seyyid Hasan-i Gaznevî, *Dîvân*, tsh. Muderris-i Razavî, İntişârât-i Esâtîr, 2. bs., 1362/1983.
- Şafak, Sâdık Rızâzâde, *Târîh-i edebiyât-i İrân*, Çâphâne-i Dâniş, Tahran, 1321/1942.
- Turan, Osman, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, 3. basım, İstanbul, 2008.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1980.